

MAZSU JÁNOS

A dualizmus kori értelmiség társadalmi forrásainak főbb változási tendenciái

Az *értelmiségi hivatások* és a társadalmi munkaszervezetben *intellektuális funkciókat betöltő csoportok* kialakulása a magyar társadalom fejlődésében is a polgári társadalom kialakulásának kísé-
rője,¹ jóllehet a folyamat kezdetei már a 19. század elejére nyúlnak vissza.² A rendi-feudális
társadalom keretei között meginduló folyamat kettős meghatározottságot „hagyományoz” a dua-
lizmus kori értelmiségfejlődés és -formálódás processzusára. Egyrészt: amely értelmiségi tevékenységek
és hivatások már ekkor kialakultak, magukba építve továbbviszik a rendi társadalomszerkezet sajátos-
ságait, átörökítik az e hivatásokat többségében betöltő rétegeknek az adott tevékenységre, értelmiségi
szerepkörre ráakadó presztízsét.³ Másrészt: az e hivatásokat (köztisztviselő, lelkész, ügyvéd, gazdatiszt
stb.) betöltő értelmiségiek képzése már ebben az időszakban kialakul, illetve magas szintet ér el, míg a
századerek után nekilöködül tökéletes fejlődés által létrehívott értelmiségi foglalkozásokat betöltők
képzése az előbbiekhöz képest jóval alacsonyabb szintről indulva, csak az oktatási rendszer fokozatos
és kinosan vonatott átalakítása során jut el többé-kevésbé megfelelő szintre, kivételnek csak a nagy
hagyományokkal rendelkező, de nem nagyarányú orvostudományi képzés tekinthető.

E problémához szorosan kapcsolódó kérdés: ki tekinthető értelmiséginek a vizsgált korszak-
ban?

Mivel e tekintetben csak kevésbé támaszkodhatunk empirikus vizsgálatokra, így a kérdés jórészt
csupán hipotetikus szinten válaszolható meg.⁴

Kiindulási pontul a korabeli értelmiségfelfogások szolgálhatnak. Kossuth 1843-ban a társadalom
élő és létező testrészei szempontjából az értelmiséget még „magában elvont, testetlen fogalom”-nak
tartotta,⁵ s nem is kevés joggal, hiszen a létező értelmiségi hivatáscsoportok elsődlegesen nem a
társadalmi munkamegosztásban elfoglalt értelmiségi pozíciójuk, hanem rendi-feudális szempontok
alapján szerveződtek, s tagolódtak be a magyar társadalomba.

¹ *Huszár Tibor*: Értelmiségtörténet – értelmiségészociológia. In: *Értelmiségiek, diplomások, szel-
lemi munkások*. Bp., 1978. 5.

² *Hanák Péter*: Magyarország társadalmi a századforduló idején – A tisztviselő- és értelmiségi
réteg. In: *Magyarország története 1890–1918*. Bp., 1978. I. k. 453. Az egyes értelmiségi hivatáscso-
portokról a korai időszakban: *Vörös Károly*: A modern értelmiség kezdetei Magyarországon. *Valóság*,
1975/10. 1–20.

³ Erre a jelenségre már igen korán felfigyelt *Hajnal István* – Ld.: uő.: *Az osztálytársadalom*. In:
Magyar művelődéstörténet V. Új Magyarország 165–172. Hasonló felfogásban interpretálja *Huszár
Tibor*: i. m. 8.

⁴ Nemcsak a magyar értelmiség fejlődésének dualizmus kori szakaszára érvényes ez a megállapí-
tás, a nemzetközi szakirodalom hasonló hiányosságairól számol be *Jan Szczepanski*: *Az intellektuelek
mitizálása* In: *A szociológus szemével*. Bp., 1977. 134–135.

⁵ *Kossuth Lajos*: Városi polgárjog és a honoráriumok. *Pesti Hírlap*, 1843. március 26. Idézte:
Kövér György: *Értelmiségiek Kelet-Európában a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszak-
kában*. *Studium*, IV. 5–10.

Az 1848. V. tc. 2.§. d. pontja a következő hivatások képviselőit sorolja meglehetősen pontossággal az értelmiség határain belülre: „tudorok, sebészek, ügyvédek, mérnökök, académiái művészek, tanárok, a magyar tudós társaság tagjai, gyógyszerészek, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők és iskolatanítók” – ez a kör pár hónapon belül hivatalosan is bővült a gazdtisztiztekkel.⁶

Az 1869-es népszámlálás foglalkozási kategóriái már tükrözik az időközben végbement változásokat: az értelmiségi pályák számának gyarapodását a gazdaság modern szektoraiban foglalkoztatott tisztviselőkével – bár ekkor még nem sorolták őket az „értelmiségi keresetű”-ek közé.⁷

1890-ben, az első korszerű magyar népszámlálás eredményeit összefoglaló kötet alkotói a magyar társadalom szerkezetének elemzéséből kiindulva a következőképpen határozták meg az értelmiség fogalmát: az értelmiség magában foglalja „a népességnek mindazon elemeit, akiknél az értelmiség (ti. szakképzettségük – M. J.) kereseti, életfenntartási alapot képez, akár az állam és társadalom szolgálatában, vagy mint úgynevezett szabad foglalkozást űzők működnek az illetők, akár pedig a gazdasági foglalkozásoknál, tehát az őstermelésnél, bányászat-, ipar- és forgalomnál végzik ezen foglalkozásoknál előforduló szellemi munkát”.⁸

Az értelmiségfogalomnak csak ilyen szélességű felfogása⁹ biztosíthatja első megközelítésben a dualizmus kori értelmiségfejlődés társadalomtörténeti szempontú, szűkítés mentes kutatását.

Véleményünket támasztja alá az a tény is, hogy a 19. század és a századforduló értelmiségének történetét kutató két legfrissebb társadalomtörténeti munka is – amelyek konkrét kutatásokra épülnek – hasonló terjedelmű értelmiségfogalommal dolgozik.¹⁰ Leginkább bevett leszűkítése az adott időszakra értelmezhető értelmiségfogalomnak a formálisan diplomával vagy legalábbis érettségivel nem rendelkező hivatáscsoportoknak a kizárása, vagy az értelmiség irodalom- és művészetközéppontú felfogása.¹¹ Mindkét leszűkítő felfogás tulajdonképpen közös történeti okokra vezethető vissza: a magyar értelmiségi *öntudat* első formái a 19. század harmadik negyedében az európai szintű, humán műveltséggel bíró művészeti–tudományos alkotó értelmiségi csoportok szűkkörű alanyi tudataként formálódtak meg,¹² nem véve tudomást a műszaki–közgazda értelmiségről, még kevésbé a szellemi munka „segédmunkásairól”, a képzettségi színvonalukkal még az alacsonyabb régiókban tanyázó gazdasági közép- és kistisztviselőkről.

⁶ *Vörös Károly*: i. m. 10.

⁷ A magyar korona országaiban 1870. elején végrehajtott népszámlálás eredményei. Pest, 1871.

⁸ A magyar korona országaiban az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei – MStK u. f. II. köt. 83^x.

A számoírólapokhoz mellékelte alkalmazási utasítások részletesen felsorolták az értelmiséghez számított foglalkozásokat is: „*tulajdonképpeni értelmiség*”: összes köztisztviselő (írnok, díjnok is), tanári és tanítói személyzet, lelkészek, szerzetesek, apácák, orvosok, születésnök, kórházak igazgatási és kezelési személyzete, gyógyszerészek, ügyvédek, (magán-)mérnökök, művészek; „*gazdaságban foglalkoztatott értelmiség*”: kultúrmérnökök, erdőtisztiztek, gazdtisztiztek, vasúti mérnökök és egyéb vasúti tisztviselők, államépítészeti mérnökök, bányamérnökök, iparvállalatokban alkalmazott tisztviselők, vegyészek, rajzolóok, takarékpénztárak és egyéb pénzintézetek tisztviselői.

⁹ Még ez a meghatározás sem tartalmazza a *nem-professionális* értelmiségeket.

¹⁰ *Vörös Károly* definíciója (a 19. század második negyedére): értelmiség „az a szellemi vagy legalábbis nem fizikai munkát végző réteg, mely a gazdasági fejlődés során kibontakozó, új, e fejlődés természetének megfelelően egyre inkább sajátosan polgári feladatokat ellátó munkakörökben talál – illetve ezek bővülésével számítva keres – magának elhelyezkedést”. *Vörös Károly*: i. m. 2. *Hanák Péter* „tisztviselő- és értelmiségi réteg” fogalma is tartalmazza – a képzettségi színvonalukat figyelembe véve, de azt nem kizáró oknak tartva – a szellemi foglalkozásúak valamennyi csoportját. *Hanák Péter*: i. m. 452–456.

¹¹ Ez utóbbi szenvedélyes hangú kritikáját adja *Huszár Tibor*: i. m. 13–15.

¹² *Németh G. Béla*: Létharc és nemzetiség In: Létharc és nemzetiség. Bp., 1976. 7–42.

*Az értelmiség számának és foglalkozási
szerkezetének alakulása*

Vörös Károly kutatásaiból tudjuk, hogy az 1840-es években az értelmiségi foglalkozásuk száma maximálisan 60–66 000 lehetett.^{1,3} Szakmai szerkezetük jól tükrözi, hogy ekkor az értelmiség elsősorban a hagyományos rendi-feudális társadalom funkcióihoz kötődött: a legnagyobb létszámú csoport az *egyházi értelmiségieké*. Létszámában második legnagyobb – társadalmi–politikai szerepét tekintve első – értelmiségi csoport a *köztisztviselőké*, amely korántsem tekinthető tevékenysége szempontjából egységesnek, hiszen a 40-es évekre e csoportban túlsúlyba került a választott *tisztviselő* mellett a megélhetésében fizetésre utalt *tisztviselő*. Ez utóbbi változás – valamint a tíz-tízezer főnyi *gazdatiszti és pedagógusrezet* szerepének megnövekedése a nagy- és középirtok racionalizálásában,^{1,4} illetve a munkaerő képzettsége iránti emelkedő igények kielégítésében – a modern, bár létszámukban még nem túl jelentős értelmiségi hivatáscsoportok megjelenésével együtt mutatja, hogy a tőkés fejlődés megindulása, a magyar társadalom polgárosodása veszi át az indukáló szerepet az értelmiségi funkciók módosulásában, új funkciók születésében, tehát az értelmiség fejlődésében.

A századerek nemcsak a magyar társadalom, hanem a magyar értelmiség fejlődése szempontjából is fordulópont. Itt csak a legfontosabbakra utalunk: ha nem is maradéktalanul, de felszámolódtak a rendi-adminisztratív korlátok mind az értelmiségfejlődésben egyre döntőbb szerepet játszó polgárosodás, mind közvetlenül az *értelmiséggé válás* útjából. A szabadságharc bukása és a kiegyezés közötti időszak vizsgálatát az egykorú adatszolgáltatás hiányosságai rendkívül megnehezítik.^{1,5} Az 1857-es birodalmi népszámlálás felvételi módszerei alkalmatlanok nemcsak az értelmiség foglalkozási szerkezeti módosulásának, de tulajdonképpen számszerű változásának regisztrálására is. Így az időszak értelmiségfejlődésének mozzanatait az 1840-es évek és az 1869-es népszámlálás korrigált adatainak összevetése alapján ragadhatjuk meg:

Értelmiségi keresetűek	1840-es évek ^{1,6}	1857 ^{1,7}	1869 ^{1,8}	1869-es létszám 1840-es évek százalékában
Pap, lelkész	20 686	19 606	19 858	96,00
Közhivatalnok	16 000	52 789	35 540	222,13
Pedagógus	10 000		27 221	272,21
Gazdatiszt	10 000	4 958	16 063	160,63
Ügyvéd	4 800	3 345	4 884	101,75
Orvos, gyógyszerész	3 000	7 267*	5 295***	167,50
Kulturális értelmiség	1 000	12 571**	1 500****	150,00
Műszaki értelmiség	1 000	–	–	–
Összesen	kb. 66 000		110 361	167,21

*ápolók és bábák is

**magánoktatók, táncoktatók, nevelőnő stb. is

***orvos 2807, sebész 1951, gyógyszerész 1437

****a kulturális értelmiség 1869-es népszámlálás „író” és „művész” kategóriában közölt létszáma 12 018 fő – ez teljesen irreális.

A „művész” kategóriába sorolták a cigányzenészeket, vásári mutatványosokat stb. is. A hivatásos írók, újságírók száma 715, kb. ennyinek tekintve a képző-, zene- és színművészek számát is, vettem a kulturális értelmiség körülbelüli létszámát 1500-nak.

Ezt a későbbi népszámlálások adatai is valószínűsítik.

Az összehetető kategóriákban az értelmiség számának növekedése átlagosan több, mint kétharmados. Azt, hogy nem csupán mennyiségi változás történt, több tényező is jelzi.

Az értelmiségi foglalkozásuk növekedési üteme a két évtized alatt nagyobb volt a lakosság növekedési üteménél – az értelmiség 1848–49-es nagy vérvesztése ellenére. Az 1840-es években a lakosság körülbelül (és legfeljebb!) 0,5%-a volt szellemi foglalkozású, 1869-ben ugyanezen foglalkozásuk aránya a lakosságon belül 0,71%.

Még szembetűnőbb a relatív növekedés dinamizmusa, ha az 1869-ben már különálló statisztikai kategóriákban szereplő – tehát már ekkor *tömeges és nem véletlenszerű* jelenségnek észlelt új értelmiségi csoportokat, a gazdaság modern szektoraiban foglalkoztatott tisztviselőket is figyelembe vesszük:

Tisztviselők létszáma 1869-ben¹⁹

Iparban	10 640
Bányászatban és kohászatban	1 968
Kereskedelemben	6 566
Szállításban	5 517
Pénzüintézetekben (hivatali segédszeméllyel együtt)	2 413
Összesen	24 104,

az összes szellemi foglalkozású 19,72%-a.

A modern gazdasági szektorokban foglalkoztatott tisztviselőkkel együtt a szellemi foglalkozásuk száma 1869-ben 137 465 fő,²⁰ az összlakosság 0,89%-a!

A húszéves periódus kezdeti és végső pontjának összehasonlításából előálló kép – a források problémáiból adódó bizonytalanságok ellenére is – kielégítő bizonyossággal jelzi az időközben végbement folyamat *főbb* arányait és jellegzetességeit: az 1840-es évek lefojtottságainak megszüntével az értelmiség – funkcionális szerkezetének módosulásával, illetve kibővülésével párhuzamosan – számában szinte robbanásszerűen növekedett, aminek okai között az *államapparátus kiépítése* (köztisztviselők 222%-ra növekedése), a *rőkés fejlődés nekilodulása* (magántisztviselők 20%-os arányának kialakulása), valamint a *képzett munkaerő iránti igények megnövekedése* (pedagógusok 272%-ra növekedése!) játszotta a döntő szerepet. A magyar értelmiség fejlődése szempontjából fontosnak ítéljük azt a jelenséget is, hogy a társadalomszerveződés új viszonyai között, az abszolutizmus utolsó éveitől

¹³ *Vörös Károly*: i. m. Más pontosítási lehetőség híján az általa megadott számértékek felső határhoz közeli kerek számot vettük a későbbi számítások alapjául, hogy a változások minimumát kapva csökkenthessük a kockázatot a változások mértékének értékelésében.

¹⁴ Ld.: *Fabrizius Endre*: A magyar gazdaságtörténet. Bp., 1931.

¹⁵ *Szabad György*: A társadalmi átalakulás folyamatának előrehaladása Magyarországon, 1849–1867. Valóság, 1976. 5. 8–9.

¹⁶ *Vörös Károly*: i. m.

¹⁷ *Szabad György*: i. m.

¹⁸ 1869. évi népszámlálás, Pest, 1871. 257. és 260–331.

¹⁹ Uo.

²⁰ Az eltérés Szabad György adataitól a „kulturális értelmiség” számának korrekciójából és a gazdaságban foglalkoztatott tisztviselők figyelembevételéből adódik. Egyetértünk Szabad György megállapításával, hogy a magánalkalmazottként dolgozó mérnökök, műszaki értelmiségiek számára vonatkozóan nincs még becslésre lehetőséget adó érdemi adat sem, de az bizonyos, hogy őket is az 1869. évi népszámlálás kategóriái közül a „gazdaságban alkalmazott tisztviselők” rejtik.

kezdődően indul meg – bár az 1870-es évektől válik általánossá – a *szellemi foglalkozásúak szakmai-érdekvédelmi alapokon nyugvó csoportszerveződése*,²¹ ami a modern értelemben vett „réteggé” válás első fázisa.

Az 1880-as népszámlálás fogyatékosságai miatt alkalmatlan az értelmiség szakmai szerkezetében történt változások mérésére,²² ami azzal a következménnyel jár, hogy a közbeeső időszak fejlődési sajátosságairól (pl. az 1873-as válság hatása az iparban és kereskedelemben foglalkoztatott tisztviselőkre; a bérleti rendszer kiterjedésének, a közép- és nagybirtok gazdálkodása átalakulásának hatása a gazdasági karra stb.) csak közvetett képet kaphatunk – az 1890-es népszámlálás foglalkozási statisztikái alapján.

Az értelmiség szakmai csoportok szerinti megoszlása 1890-ben²³

1. Közigazgatási szolgálat	28 874	16,73	} 26,56%
2. Igazságszolgáltatás (Ebből ügyvéd 4353, 2,52% segéd 1464, 0,85%)	16 962	9,83	
3. Egyházi szolgálat	21 473	12,44	} 29,38% (magánmérnökök nélkül)
4. Tanügy	37 139	21,51	
5. Közegészségügy (bábák nélkül)	7 813	4,53	
6. Tudományos és közérdekű társaságok	466	0,27	
7. Irodalom és művészet	2 483	1,44	
8. Egyéb értelmiség (Ebből magánmérnök 641, 0,37%)	3 447	2,00	
9. Őstermelés	12 745	7,38	} 24,24% (magánmérnökökkel együtt)
10. Bányászat és kohászat	1 334	0,77	
11. Ipar	10 948	6,34	
12. Kereskedelem és hitel	13 298	7,70	
13. Közlekedés	15 654	9,06	
	172 636	100,00%	

Az értelmiség szakmai szerkezetének az 1869-es és 1890-es népszámlálás adatai alapján történő összevetése a változások ütemének lelassulását mutatja a korábbi két évtizedes periódushoz képest. Nemcsak az értelmiség létszámának a lakossághoz viszonyított növekedési üteme csökkent – az összlakosság 0,89%-áról csupán 0,99%-ára nőtt két évtized alatt –, de szakmai szerkezetükben sem történt lényeges eltolódás. Az értelmiség viszonylagos mozdulatlansága egyrészt megfelelt a magyar gazdaság ipari forradalmat megelőző lassú „felkészülésének”²⁴ és a társadalom lassú, de átfogó átstrukturálódásának,²⁵ másrészt ekkor épültek ki az értelmiség korábbi minőségi változásai:

²¹ Egymást érik ettől az időszaktól a szakfolyóiratok alapításai, amelyeknek általában valamelyik értelmiségi szakmai egyesület volt a gazdája. Ld.: *Szaládi Antal*: A magyar hírlapirodalom statisztikája 1780–1880-ig. Bp., 1884. Ugyanerről: *Peres Sándor*: A magyarországi tanítóegyesületek története. Bp., 1896. *Huszár Tibor*: i. m. 15.

²² Ennek az önszámlálási módszer kiterjesztése volt az oka: a pontatlan adatközlések miatt 23 000 értelmiségi keresetű közelebbi szakmai csoportba sorolását nem tudták elvégezni.

²³ MStK u. f. II. k. 83^f – 110^f.

²⁴ *Berend T. Iván–Ránki György*: A modern tőkés gazdaság kialakulása – Az ipari forradalom kora (1848–1914). In: *A magyar gazdaság száz éve* Bp. 1972. 17–105.

²⁵ *Handk Péter*: i. m. 426–515.

– Általánossá vált a szellemi foglalkozásuk szakmai csoportszerveződése, sőt átfogó réteg-szervezési kísérletek is történtek.²⁶

– Megjelentek a magyar értelmiség fejlődésében is a tőkés piacgazdaság jellegzetes kísérői, a vállalkozásszerű „szabad foglalkozások”. A nyugat-európai értelmiségfejlődésnek a klasszikus kapitalizmus időszakában e fő típusa²⁷ nálunk ekkor jelentkezett önálló típusként: a saját irodával rendelkező magánmérnök, a magánpraxist folytató orvos vagy a tevékenységi szerkezetében jelentősen módosult ügyvédség státuszában.²⁸

– S végül, a modern gazdasági szektorokban végbemenő üzemméret- és üzemszerkezet-változásoknak megfelelően differenciálódott az e szektorokban foglalkoztatott tisztviselők rétege, párhuzamosan a közép- és felső szintű, gazdasági célú oktatási egységek fokozatos kiépülésével.

A 19. század utolsó évtizedétől az ipari forradalom hatásaként az értelmiség létszám- és szakmai szerkezetváltozása újból dinamikussá vált (táblázatot lásd alább).

Az értelmiség nagyobb szakmai csoportok szerinti megoszlása 1900–1910-ben²⁹

	1900		1910		Növekedés 1890–1910-ig (1890 = 100%)
1. Közigazgatási szolgálat	38 588	16,77	46 799	15,04	162,08
2. Igazságszolgáltatás	21 512	9,35	28 097	9,03	165,65
Ebből ügyvéd	4 507	4,96	6 743	2,17	154,91
segéd	1 846	0,80	4,364	1,40	298,09
3. Egyházi szolgálat	23 356	10,14	23 406	7,51	109,00
4. Tanügy	46 866	20,36	60 834	19,54	163,80
5. Közegészségügy (bábák nélkül)	9 635	4,19	12 232	3,93	156,56
6. Tudományos és közérdekű társ.	1 290	0,56	3 793	1,22	813,95
7. Irodalom és művészet	4 154	1,81	5 614	1,80	226,10
8. Egyéb értelmiség	3 146	1,37	3 698	1,19	107,28
Ebből magánmérnök	858	0,37	1 409	0,45	219,81
9. Östermelés	13 558	5,88	12 367	3,97	97,03
10. Bányászat és kohászat	1 212	0,53	1 664	0,54	124,74
11. Ipar	18 011	7,83	34 086	10,95	311,35
12. Kereskedelem és hitel	27 174	11,79	47 892	15,39	360,14
13. Közlekedés	21 670	9,42	30 796	9,89	196,73
Összesen	230 162	100,00%	311 260	100,00%	180,30

Az utolsó dualizmus kori népszámlálás már a *gazdasági szektorokban foglalkoztatott értelmiség arányának 40% fölé emelkedését mutatja*³⁰ az 1890-től 1910-ig 80,30%-kal növekvő értelmiségen

²⁶ Ld.: *Pruzsinszky János: 50 esztendő a Magyar Köztisztviselők Országos Egyesületének életéből*, Bp., 1924. valamint a „Magyar Tisztviselő” c. folyóirat 1874–75. évfolyamait, melyben különösen érdekes a „szellemi munkás” fogalom használata és korabeli értelmezése.

²⁷ *Huszár Tibor*: i. m. 6.

²⁸ Az ügyvédség egy részét még hagyományos tevékenységi körökben találjuk, de a többségre már Králik Lajos megállapítása jellemző: „az ügyvédi ügykör 90%-a ügynöki . . . és ügyvivői teendők-ből áll”. *Králik Lajos: A magyar ügyvédség múltjából*. Bp., 1904. II. k. 30.

²⁹ MStK u. s. 64. k. 166.

³⁰ Gazdatisztekkel, kultúrmérnökökkel és magánmérnökökkel együtt.

belül.³¹ Közülük is a kereskedelemben és hiteléletben, valamint az iparban foglalkoztatott tisztviselők létszám- és aránynövekedése volt a legdinamikusabb. Az átlagost jóval meghaladóan növekedett a kulturális értelmiség, míg az átlagoshoz közel alakult a köztisztviselők és a pedagógusok gyarapodása. Ez utóbbiak így is legnagyobb csoportjaivá váltak a századelőre az értelmiségnek.

A magyar értelmiség egy évszázadnyi idő alatt nagy létszámú társadalmi réteggé, funkcionális és szakmai szerkezete tekintetében viszonylag korszerűvé vált. Jelentős különbség azonban a nyugat-európai fejlődéshez képest, hogy a magyar értelmiség – valamennyi szellemi foglalkozását tekintve – nem mint „piaci viszonyoktól függő önálló egzisztenciá”-val rendelkező „szabad pályás”³² státuszú értelmiség formálódott ki, hanem túlnyomó többségében alkalmazott, bérből élő *hivatalnok-értelmiségként*. A múlt század második felében a vállalkozóként is funkcionáló szabad foglalkozású értelmiségi csoportok aránya sohasem haladta meg az egész értelmiség 10%-át. Ennek okai jól ismertek: az állam nagyobb szerepet játszott a magyar tőkés fejlődés „klasszikus” periódusában a nyugat-európainál, s a főként külföldi érdekeltségű „nagy szervezetek” viszonylag korán megjelentek a magyar gazdaságban. Az ipari forradalom kibontakozása után a magyar értelmiség alkalmazottá válása *csak fokozódott*: 1910-ben a szellemi foglalkozásúaknak kevesebb mint 9%-a rendelkezett önálló egzisztenciával.³³ Feltehetően a magyar értelmiség fejlődésének ez a sajátossága magyarázza, hogy a századelőn kialakuló *értelmiségi rétegtudat* a szellemi munkások egészét felölelte, az értelmiségi lét kérdései többnyire mint „tisztviselő-kérdés”, az értelmiség mint „tisztviselő-társadalom” definiálódtak a századelő szociológiai kutatásaiban, sajtóvitáiban.

Az értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásai

A dualizmus kori értelmiség szociális megoszlásának *számszerű alakulását* vizsgálni szinte megoldhatatlan feladat, hiszen ilyen irányban sem átfogó, sem részleges felmérések nem történtek.³⁴ Ezért – kerülő útra kényszerülve – az értelmiség utánpótlását adó közép- és polgári iskolai tanulóknak, valamint a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak társadalmi viszonyait elemezve próbálunk az értelmiség szociális megoszlásának alakulására is érvényes következtetésekhez jutni.

Ilyen megközelítésünk történeti jogosultságát az adja, hogy a dualizmus kori utolsó népszámlálás évében, 1910-ben a szellemi foglalkozásúak mintegy 90%-a rendelkezett legalább 4 középiskolai osztályos végzettséggel,³⁵ vagyis a *századelő értelmiségének túlnyomó többsége nemcsak hogy a dualizmus időszakában került be a rétegbe, hanem a legalább 4 osztályos végzettséget adó oktatási intézményeket elvégezve került oda*.

A kiegészítés után kiépült középszintű oktatási rendszer két nagyobb funkcionális egységre tagolódott. Az érettséginel alacsonyabb középfokú képzést részben a gimnáziumok és reálisiskolák,

³¹ Az értelmiség így az összlakosság 1,7%-át tette ki 1910-ben; családtagokkal és nyugdíjasokkal együtt pedig 4,2%-át – ez utóbbi Hanák Péter számításai alapján. *Hanák Péter*: i. m. 453.

³² *Huszár Tibor*: i. m. 6.

³³ MstK. u. s. 64. k. 190–191. (Horvát–Szlávia nélkül) 1910-ben az *önálló* értelmiségi keresők száma 26 286 volt. Arányuk a „közszolgálat és szabad foglalkozások” kategórián belül is csak 10,4%, az egész értelmiségen belül pedig csak 8,45%!

³⁴ Ld.: *Hanák Péter*: i. m. 456–457. Hanák Péter a századelőn *pályán lévő* szellemi foglalkozású csoportok származás szerinti megoszlását az 1910-es népszámlálás részletes vallási, valamint ház- és földbirtoktulajdonra vonatkozó anyagának komplex elemzésével állapította meg, melyet kiegészített az egyes testületekhez tartozó értelmiségiek névanalízisével. Az általa megrajzolt megbízható szociális megoszlási kép vizsgálatunkkal két ponton egészülhet ki:

– A századelő értelmiségének szociális megoszlásához vezető folyamat egyes főbb elemei is felszínre kerülnek;

– A közoktatási statisztikák részletesebb szociális kategóriái alapján finomíthatók az általa használt nagy kategóriák (nemesi eredetű; zsidó vallású polgári; „habarék” közép- és kispolgári eredetűek).

³⁵ MstK u. s. 64. k. 270–272. A hozzávetőleges arányt a bábák leszámításával kaptuk.

részen az 1868. évi népiskolai törvénnyel létesített, de tényleges fejlődésnek csak az 1890-es évektől induló polgári iskolák adtak.³⁶ Bár az 1883. évi középiskolai törvény szerint a „gymnasiumok- és reáliskoláknak az a feladata, hogy az ifjúságot magasabb általános műveltséghez juttassa, és felsőbb tudományos képzésre előkészítse”³⁷ – ténylegesen a középiskolák alsóbb osztályai egy alacsonyabb szintű oktatási intézmény feladatát látták el, a társadalmi igényeknek megfelelően. Erről tanúskodik, hogy az első osztályokba beiratkozó tanulók hozzávetőlegesen egyötöde jutott el az érettségi vizsgáig.³⁸ Azt, hogy a középiskolák alsóbb osztályainak milyen arányban volt feladata a különböző értelmiségi pályákra készülők képzése, adatok hiányában nem tudjuk megállapítani. Közvetett módon azonban, mivel a polgári iskolák és a középiskolák alsóbb osztályai – ha képzésük jellege miatt arányaikban el is tértek – azonos funkciókat töltöttek be, kapaszkodókat nyerhetünk a polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztási megoszlásából.

*A polgári iskola 4. osztályát végzett tanulók pályaválasztása Magyarországon
(Horvát-Szlávia nélkül)³⁹*

	1900/01 (100% = 9818)	1908/09 (100% = 13 013)	1914/15 (100% = 19 734)
<i>I. Továbbtanult</i>			
polgári iskola	6,66	4,0	2,4
gimnázium		1,4	3,1
reáliskola	3,13	0,2	0,6
felsőbb leányiskola		2,8	1,0
felsőbb kereskedelmi iskola	12,37	23,5	29,7
tanítóképző	16,93	11,6	11,9
katonai iskola	1,66	0,8	1,0
szakiskolák (gazdasági, ipari stb.)	3,96	8,8	4,8
	44,71	53,1	54,5
	49,70*	57,3*	61,6*
<i>II. Önálló pályára lépett</i>			
mezőgazdasági		1,4	1,7
ipari	2,49	9,2	8,9
kereskedelmi	1,70	4,3	4,2
kishivatalnok	5,00	4,2	7,1
<i>III. Egyéb</i>			
otthon maradt	26,80 ^a	26,6 ^b	22,3 ^c
ismeretlen	15,29 (!)	1,1	0,9

*kishivatalnokokkal együtt.

^aA leánytanulók adják az otthon maradók 94,33%-át. Ez az összes végzett leány tanuló 44,76%-a.

^bA leánytanulók aránya az otthon maradók között 94,40%. Ez az összes végzett leány tanuló 40,9%-a.

^cA leánytanulók aránya 91,1% – az összes végzett leány tanulóknak már csak 33,4%-a.

³⁶A polgári iskolák fejlődésének felgyorsulása nem kis mértékben annak köszönhető, hogy a differenciálódó társadalmi igényeknek megfelelően kiépült azoknak a szakiskoláknak és szaktanfolyamoknak a rendszere, amelyek 4 polgári iskolai osztály elvégzését feltételezték – közülük a „felső kereskedelmi iskolák” 1895-től érettségi vizsgálatokra és bizonyítvány kiadására is jogosultak voltak.

³⁷Idézi: A közoktatásügy Magyarországon. Bp., 1908. 113.

³⁸Az 1884-ben első gimnáziumi osztályokba beiratkozott 7338 tanuló közül 1891-ben már csak 2198 járt nyolcadik osztályba. A kezdeti lemorzsolódások után a tanulók létszámában törésvonal a 4. és 5. osztályok között húzóódott, jelezve az alsóbb és felsőbb osztályok funkciói közötti különb-

Mivel a dualizmus első két évtizedében a leánytanulók aránya a 4. osztályos középiskolai végzettségűek között elenyésző volt, becslésünk szerint az *összes középiskolai alsóbb végzettségűek közül az értelmiségi pályára készülők aránya kb. 75% körül mozoghatott. A századfordulón a leánytanulók számának gyarapodásával ez az arány kb. 66%-ra esett vissza, míg a háború előtti években – a nők fokozódó értelmiségi pályákra kerülésével 75% arányúra növekedett.* Az értelmiségi pályák közül is főként a gazdasági jellegű közép- és kistisztviselői, valamint a tanítói pályákra kerültek a közép- és polgári iskola 4. vagy 6. osztályát végzett tanulók.^{4 0}

Az oktatási rendszer „másik” funkcionális egysége a gimnázium és reáliskola teljes, nyolc osztályos, érettségit adó csatornája volt. Az érettségit szerzők pályairányultságáról már jóval teljesebb forrásbázissal rendelkezünk.

Érettségizettek pályaválasztása Magyarországon^{4 1}

	1880/81 (100% = 1957)	1887/88 (100% = 1938)	1890/91 (100% = 1980)	1894/95 (100% = 2426)	1900/01 (100% = 3750)	1908/09 (100% = 4761)
Teológia	22,59	21,16	18,59	14,10	12,56	11,91
Bölcset	6,54	4,44	5,05	6,54	10,37	7,77
Jog	25,40	21,93	26,06	28,39	26,72	21,91
Orvos	16,50	11,97	10,25	7,67	6,51	12,08
Mérnök	5,98	7,59	7,93	10,58	8,85	5,44
Építész-mérnök	2,86	1,50	0,96	1,49	0,93	1,16
Gépész-mérnök	2,76	0,95	1,57	1,49	2,43	3,05
Vegyész-mérnök	1,12	0,72	0,61	0,69	0,91	1,83
Gazdaság	10,17	9,49	6,36	5,61	4,85	3,72
Erdészet	4,70	3,35	2,63	2,18	1,97	2,52
Bányászat		0,31	0,45	0,89	0,85	0,86
Ipar	1,38	0,72	0,45	0,36	0,43	1,01
Kereskedelem	–	2,32	2,63	2,06	1,55	6,43
Alsóbb hivatal	–	9,18	7,63	9,05	10,43	12,69
Katonaság	–	4,33	7,63	5,94	5,60	3,61
Művészet	–	–	1,21	0,93	1,33	1,37
Egyéb	–	–	–	–	3,71	2,67

ségeket. A gimnáziumi és reáliskolák jelentős hányada nem is rendelkezett 8 osztályos „főgimnáziumi” vagy „főreáliskolai” szervezettel – bár arányuk fokozatosan csökkent, még az 1905/06-os tanévben is a 170 gimnázium közül 38, a 32 reáliskola közül pedig 7 nem volt teljes. A Vallás- és Közoktatásügyi m. kir. miniszternek a közoktatás állapotáról szóló . . . 20. jelentése Bp. 1891. II. k. 36. (A továbbiakban: VKM . . . jelentése) A közoktatásügy Magyarországon. Bp., 1908. 115.

^{3 9} MStÉ u. f. IX. 331.

MStÉ u. f. XVII. 363.

MStÉ u. f. XXIII. 258.

^{4 0} Újra hangsúlyozzuk, hogy az 1890-es évektől a „4 középiskolai osztályú végzettség” tartalma módosult az előbbi évtizedekhez képest, mivel tartalmazta, ha formálisan nem is jelölték, a szakiskolák és szaktanfolyamok elvégzését is.

Az érettségiző tanulók a középiskolai tanulónak alig 5%-át tették ki korszakunk egészében. Közülük 1880-ban mindössze 16,25% ment nem értelmiségi pályára az iskola elvégzése után – a századfordulóra arányuk fokozatosan 10% alá esett, majd újra lassan emelkedett. Míg azonban 1880-ban a nem értelmiségi foglalkozást választó érettségizettek kétharmada a mezőgazdaságban tevékenykedett tovább, minden valószínűség szerint birtokosként, addig 1908-ban már a kereskedői pályára lépők adták az előbbi kategória majdnem felét. Az érettségizetteknek 1880-ban 83,73%-a, 1900-ban 90,35%-a, 1908-ban pedig 85,46%-a közvetlenül vagy felsőfokú képzést biztosító intézményeken keresztül értelmiségi pályákra lépett vagy készült.⁴²

A középiskolai és polgári iskolai tanulók pályaválasztási adatainak elemzéséből egyértelműen kitűnik, hogy a dualizmus időszakában kb. háromnegyedük tanulmányait befejezve értelmiségi pályákon helyezkedett el – tehát társadalmi viszonyaik, azoknak változásai ilyen biztonsággal értelmezhetők az értelmiség utánpótlásának társadalmi viszonyaiként, az értelmiség szociális megoszlását módosító tényezőként.

Bár a közép- és polgári iskolai tanulók szociális viszonyairól iskolatípusonként más és más időponttól kezdve állnak rendelkezésünkre források, és az e forrásokban használt felvételi módszerek és kategóriák – főként a „társadalmi állás” belső tagolására gondolunk itt – nem alkalmasak minden esetben a tényleges társadalmi csoportok szerinti megoszlás felderítésére, *a folyamat főbb változási tendenciái, annak arányai és jellegzetességei világosan megragadhatók.*

A középiskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlásának változásáról 1880-tól a századfordulóig a következő összképet nyertük (Táblázatot lásd a 299. oldalon).

Az adatokból három fő tendencia érvényesülése bontható ki: párhuzamosan az értelmiség létszámának növekedésével emelkedett a tanulók között az értelmiségi származásuk aránya, 1880-ban ez az arány 40,21%, 1887-ben 43,65%, 1890-ben 44,81% volt s hasonló maradt (43,91%) 1894-ben is.⁴³ A nem értelmiségi származású középiskolai tanulók között már 1880-ban másfélszeres többségben voltak a polgári rétegekből származók. Az 1890-es és 1894-es adatokból pedig az is világossá válik, hogy a polgári származású tanulóknak több mint 90%-a közép- és kispolgári családokban nevelkedett. A harmadik nagy tömb értelmezhető talán a legkevésbé társadalomtörténeti kategóriákkal. Az azonban bizonyos, hogy a valamilyen földbirtokkal vagy bérlettel rendelkező családból származó tanulók aránya a középiskolai tanulók között egyenletesen csökkenő tendenciát mutat: 1880-tól 1894-ig 19,90%-ról, 17,53%-ra. Az 1890. évi adatfelbontásból azt ugyan nem tudhatjuk meg, hogy a jelzett kategóriák milyen arányban rejtenek magukban nemesi, polgári vagy paraszti rétegeket, de annyit igen,

⁴¹ VKM 11. jelentése 248–249.

VKM 17. jelentése II. k. 59–60.

VKM 20. jelentése II. k. 67–68.

VKM 25. jelentése 477–481.

MStÉ u. f. IX. 345.

MStÉ u. f. XVII. 386.

⁴² Fényt vet az érettségivel elhelyezkedés lehetőségeire az „alsóbb hivatalnoki” pályára kerülők adatainak további bontása: 1908-ban számuk mindössze 604, közülük közvetlenül hivatalba került 354 (58,61%), míg 250 (41,39%) szaktanfolyamok elvégzése után:

vasút	23,16%	}	31,64%
posta–távíró	7,91%		
más közlekedési vállalat	0,57%		
állami közhivatal	28,82%	}	68,36%
törvényhatósági közhivatal	10,45%		
községi közhivatal	25,42%		
más közhivatal	3,67%		

⁴³ Az értelmiségi származásúak közé soroltuk a „magánzó és nyugdíjas” családból származókat is, lévén ezen kategóriába soroltak döntő többsége nyugdíjas közalkalmazott.

A középiskolai tanulók, szüleik társadalmi állása szerinti megoszlása^{4 4}

	1880/81 (100% = 38 567)	1887/88 (100% = 39 333)	189/91 (100% = 42 115)	1894/95 (100% = 49 382)
1. Nagybirtokos és bérlő	19,90	17,79	3,02	3,05
2. Kisbirtokos és bérlő			14,34	14,48
3. Nagyiparos és gyáros	33,99	33,48	1,09	1,36
4. Kisiparos			15,30	14,84
5. Nagykereskedelmi vállalkozó			1,93	2,04
6. Kereskedő, szatócs			11,25	11,58
7. Köztisztviselő	12,49	19,60	14,96	14,19
8. Magántisztviselő	4,91	7,50	5,72	5,64
9. Katona			1,06	0,98
10. Más értelmiségi (diplomás)	22,81	16,55	18,26	17,51
11. Magánzó			4,81	5,59
12. Őstermelőnél alkalmazott			1,59	1,77
13. Iparban alkalmazott			1,10	1,29
14. Kereskedelemben alkalmazott			0,92	1,07
15. Személyi szolgálatban	5,91	5,08	4,65	4,62
Értelmiségi származásúak összesen	40,21	43,65	44,81	43,91

hogy a „birtokos és bérlő” kategória döntő többségben nem jelentősebb földbirtokkal rendelkező társadalmi csoportokat takar. (Nagybirtokos és bérlő 3,02%, kisbirtokos és bérlő 14,34%.) Az értelmiség utánpótlásában fő szerepet játszó középiskolai tanulók 1880–1894 évek közötti származási viszonyainak elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy az értelmiségnek a dualizmus első évtizedében domináló nagyfokú nyitottsága a társadalom más csoportjai felé fokozatosan csökkent a következő két évtizedben, de ez a lassú „bezáródás” már akkor indult meg, amikor az értelmiség utánpótlásában a polgári (főként közép- és kispolgári) rétegek jutottak túlsúlyra.

A századfordulótól már valamennyi középszintű oktatási intézményre kiterjedően követhetjük nyomon az értelmiség utánpótlását jelentő tanulók származási viszonyainak változásait:

^{4 4} VKM 11. jelentése 243.

VKM 17. jelentése II. k. 38.

VKM 20. jelentése II. k. 52–53.

VKM 25. jelentése 349–351.

*A közép- és polgári iskolai tanulók szülei társadalmi állása szerinti megoszlása
(összehasonlítható kategóriákban)^{4 5}*

	1900/01		1908/09	
	közép-iskola (100% = 59 302)	polgári-iskola (100% = 45 213)	közép-iskola (100% = 67 699)	polgári-iskola (100% = 69 588)
Nagybirtokos és bérlő	2,40	9,43	15,33	9,2
Kisbirtokos és bérlő	13,91			
Nagyiparos és gyáros	1,30	20,85	14,01	20,5
Kisiparos	15,01			
Nagykereskedő, vállalkozó	1,75	14,81	11,86	13,5
Kereskedő, szatócs	11,22			
Köztisztviselő	14,47	15,24	11,16	11,7
Magántisztviselő	6,25	5,44	8,58	8,1
Katona	0,90	1,00	1,15	1,3
Más értelmiségi (diplomás)	16,24	7,93	17,85	5,9
Magánzó	6,71	5,46	8,20	6,6
Östermelőnél alkalmazott	1,61	3,29	2,04	3,5
Iparban alkalmazott	1,68	4,23	2,07	5,4
Kereskedelemben alkalmazott	1,52	3,48	3,71	6,6
Szem. szolg. és egyéb	5,30	8,80	4,10	7,6

A századfordulón és az azt követő évtizedben a korábbi tendenciák közül csak a „birtokos és bérlő” családból származó tanulók arányának csökkenése érvényesült töretlenül, sőt ez a *tendencia a polgári iskolákban tanulók számának rohamos gyarapodásával még fel is erősödött*. A polgári iskolai tanulók 1908. évi szociális megoszlásának adataiból már a tényleges társadalmi csoportokra értelmezhető belső arányok is feltárhatók: a 9,2%-nyi, korábban „birtokos és bérlő” kategóriába sorolt családokból származó tanulók közül nagybirtokos származású volt 0,5%-a, középbirtokos 2,0%-a, kisbirtokos 5,1%-a, kertész, halász, állattenyésztő stb. 0,8%-a, kisbirtokos–napszámos 0,8%-a az összes polgári iskolai tanulónak. Figyelembe véve a közép- és polgári iskolák eltérő viszonyait is, *nem lehetett több a nemesi származású tanulók aránya a századelőn 7–8%-nál!*

Az értelmiség lassú zártabbá válásának tendenciájáról, illetve ennek folytatódásáról a közép- és polgári iskolai tanulók származási viszonyai már erősen különböző képet mutatnak. Míg a középiskolai tanulóknak 1900-ban 44,57%-a, 1908-ban pedig már 46,94%-a, addig a polgári iskolákban tanulóknak 35,07%-a, illetve 33,70%-a volt értelmiségi származású. Az eltérő vonások a két iskolatípus tanulóinak társadalmi viszonyaiban elsősorban azzal magyarázhatók, hogy az ipari forradalom hatására gyorsan növekvő létszámú gazdasági tisztviselői és tanítói rétegek utánpótlásában a századforduló körüli évek-

^{4 5} MStÉ u. f. IX. 331. és 342.
MStÉ u. f. XVII. 363. és 379.

től kezdve egyre nagyobb szerepet játszottak a (nem értelmiségi családokból származó –) nők, akiknek a jelzett értelmiségi pályákra kerülés lehetőségét a polgári iskola elvégzése nyitotta meg.^{4 6}

A másik nagy jelentőségű változás az értelmiség utánpótlását jelentő közép- és polgári iskolai tanulók társadalmi viszonyaiban a századforduló előtti évtizedekhez képest az *önálló egzisztenciával nem rendelkező kispolgári, valamint munkás- és agrárproletár-rétegek térnyerése*. Míg 1890-ben az „őstermelésben, iparban, kereskedelemben alkalmazott” kategóriákba sorolt családból származó tanulók aránya a középiskolákban mindössze 3,61% volt, addig 1900-ban már 4,81%, 1908-ban pedig 7,82% – a közhivatalokban és egyéb hivatalokban alkalmazott altisztekkel és szolgálkkal együtt pedig 10,80%! Ennél is nagyobb mértékű térnyerésük a polgári iskolai tanulók között: 1900-ban arányuk 11%, 1908-ban pedig 15,5% – hivatali altisztekkel és szolgálkkal együtt pedig 20%! Az 1908-as tanévre vonatkozó adatokból az említett kategóriák pontosabb értelmezésére is lehetőség nyílik.^{4 7}

	Középiskola (10,80%)	Polgári iskola (20,0%)
Mezőgazdasági segédszemélyzet (napszámos, cseléd stb.)	2,04%	3,5%
Ipari segédszemélyzet (előmunkás, segéd, munkás)	2,07%	5,4%
Kereskedelmi és forgalmi személyzet (altiszt, segéd, szolgál)	3,71%	6,6%
Közhivatali és egyéb altisztek, szolgálk	2,98%	4,5%

Középiskolai tanulók nemzetiségi és vallási megoszlása^{4 8}

	1870/71	1880/81	1890/91	1898/99	1908/09	1914/15
Magyar	73,56	70,75	72,58	75,55	79,92	83,93
Német	12,35	15,30	14,72	12,70	8,83	6,75
Román	7,37	6,39	6,42	5,67	6,24	5,37
Szlovák	4,13	4,76	3,77	3,27	2,56	1,85
Szerb-horvát	1,74	2,20	1,89	1,96	1,87	1,45
Rutén	0,86	0,60	0,22	0,19	0,12	0,05
Egyéb	–	–	0,61	0,66	0,45	0,59
100% =	36 464	38 567	42 116	54 676	67 699	76 856
Római kat.	45,99	44,08	44,50	43,43	43,46	45,39
Görögkat.	5,30	4,44	4,51	4,32	4,55	4,23
Görögkeleti	5,74	5,00	5,34	5,06	5,48	4,62
Ág. evang.	12,37	10,81	10,76	10,05	9,20	8,86
Református	18,36	14,15	14,02	14,30	14,29	13,99
Unitárius	0,97	0,85	0,71	0,71	0,79	0,73
Izraelita	11,26	20,66	20,16	22,13	22,23	22,16

Az értelmiség utánpótlásából tehát a kispolgári lét alsó peremén helyet foglaló *hivatali altiszti és hivatalszolga „státusú”* rétegek 8% körüli arányban részesedtek a dualizmus utolsó évtizedében⁴⁹, míg a munkásság részesedése 3–4%, az agrárproletariátusé pedig 2–3% volt.

A közép- és polgári iskolai tanulók nemzetiségi és vallási viszonyainak elemzése több szempontból is segít pontosítani az értelmiség utánpótlásának társadalmi forrásairól, illetve azok változásairól nyert képet:

A polgári iskolai tanulók nemzetiségi és vallási megoszlása⁴⁹

	1908/09	1914/15
Magyar	81,10	83,13
Német	10,70	9,28
Román	2,38	2,30
Szlovák	2,86	2,67
Szerb-horvát	1,93	1,59
Rutén	0,08	0,09
Egyéb	0,94	0,85
100% =	75 966	103 384
Római kat.	49,70	52,66
Görögkat.	1,82	2,01
Görögkeleti	3,41	3,09
Ág. evang.	7,49	7,38
Református	10,54	11,28
Unitárius	0,35	0,32
Izraelita	26,09	23,20

⁴⁶Az 1908/09-es tanévben 4. osztályt végzett polgári iskolai tanulók közül 5023 volt fiú és 7990 leány. A felsőbb kereskedelmi iskolákban, illetve tanfolyamokon tovább tanulók megoszlása: 1570 fiú, 1494 leány; a tanítóképzőkben tovább tanulók megoszlása: 501 fiú, és 1007 leány. Azt, hogy a nők értelmiséggé válásában a fő szerepet a polgári iskolák játszották, bizonyítja még az is, hogy a fenti tanévben a polgári iskolákban tanuló leányok száma 43 946 volt, míg a középiskolákban (a felsőbb leányiskolákat is értve) csupán 7337

MStÉ u. f. XVII. 362–363. és 378.

⁴⁷MStÉ u. f. XVII. 363. és 379.

⁴⁸A hivatalszolga és altiszti foglalkozás egyes társadalmi rétegek számára az értelmiséggé válás közbülső lépcsőfokaként szolgálhatott – legalábbis erre utal, hogy 1910-ben az e foglalkozású keresők között volt legmagasabb – az értelmiségi csoportok után – a középiskola 4. osztályát elvégzettek aránya. MStK u. s. 64. k. 270.

⁴⁹VKM 1. jelentése 137–166.

VKM 11. jelentése 238–240.

VKM 20. jelentése II. k. 42–47.

MStÉ u. f. IX. 342.

MStÉ u. f. XVII. 362. és 383.

MStÉ u. f. XXIII. 258. és 272.

*A középiskolai tanulók és felsőbb tanintézetek hallgatóinak megoszlása
szüleik társadalmi állása szerint^{5 0}*

	1890/91		1900/01		1908/09		1914/15		
	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	középisk.	felsőbb	
Földműves, gazda, kisbirtokos	14,34	10,99	13,91	8,1	15,33	11,0	14,34	10,45	
Közép- és nagybirtokos	3,02	6,27	2,40	6,0					
Kisiparos és kereskedő	26,55	21,57	26,32	16,3	25,87	21,3	25,46	17,88	
Nagyiparos és kereskedő	3,02	2,71	3,05	2,4					
Tanár, tanító, lelkész	23,07	8,33	22,95	12,2	9,78	12,8	9,79	14,04	
Orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök		7,83		10,3					7,0
Más értelmiségi és magánzó		19,10		13,2					12,4
Állami tisztviselő	14,96	9,28	14,47	12,7	11,16	13,6	10,48	12,82	
Törvényhatósági tisztviselő		2,75		4,5					
Községi tisztviselő		2,94		4,0					
Magántisztviselő	5,72	4,62	6,25	5,7	8,33	5,7	10,43	12,73	
Katona	1,06	0,94	0,90	0,5	1,15	0,7	1,45	1,19	
Házmaster, munkás, szolga	3,61	0,46	4,81	2,0	10,80	1,7	10,56	6,61	
Nagykorú hallgató, ismeretlen, egyéb	4,65	2,20	5,03	2,1	1,12	8,0	1,18	0,78	
100% =	42 115	4765 ^a	59 302	9350 ^b	67 699	13 413	76 856	10 536 ^c	

^aCsak a három egyetem hallgatóinak adatai

^bHittani intézetek nélkül

^cA második félévre beiratkozott hallgatók adatai

A középiskolai tanulók majdnem háromnegyedét az 1870/71-es tanévben a magyar anyanyelvűek adták, második legnagyobb csoport a német anyanyelvűeké volt. Az 1870 és 1880 közötti években a német anyanyelvűek arányának emelkedése együtt járt a magyar nemzetiségű tanulók térvesztésével. A tanulók vallási viszonyaiban ebben az évtizedben végbement változások – elsősorban az evangélikus vallásúak arányának csökkenésére és a zsidó tanulók arányának megduplázódására gondolunk – arról tanúskodnak, hogy a nemzetiségi viszonyokban történt eltolódást a zsidó, jelentős részben német anyanyelvű polgári rétegeknek az értelmiséggé válás útját jelentő iskolázásba való fokozottabb bekapcsolódása okozta. Az 1880-as évektől a magyar anyanyelvű tanulók arányának folyamatos növekedése – a háború kitörésének évében már 83,93%-ra –, miközben a vallási arányokban csak csekély eltolódás következett be, arra enged következtetni, hogy *a magyarság arányának jelzett növekedése elsősorban az értelmiség utánpótlásában szerepet játszó nem magyar anyanyelvű (német, szlovák) társadalmi rétegek asszimilációjából adódott.*

A polgári iskolai tanulók nemzetiségi és felekezeti viszonyainak változásai is ezt a következtetést erősítik meg, azzal az eltéréssel, hogy az iskolatípus gyors felfutásának megfelelően a változások szinte robbanásszerűen mentek végbe.

A közép- és polgári iskolai tanulók társadalmi viszonyai, illetve azok változásainak feltárt főbb tendenciái az intézmények társadalmi funkciójának megfelelően az egész értelmiség, s döntő módon a középszintű képzettséggel rendelkező értelmiségi csoportok utánpótlására értelmezhetők. A felsőfokú tanintézetek hallgatói társadalmi viszonyainak elemzéséből pedig az értelmiség számszerűen kisebb, de társadalmi szerepét tekintve annál jelentősebb csoportjának, *a diplomás értelmiség* utánpótlásának társadalmi forrásairól kaphatunk képet. Célszerűnek láttuk, hogy a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak származási viszonyait a középiskolai tanulók hasonló viszonyaihoz hasonlítva elemezzük, hiszen így arra is választ kaphatunk: mennyiben alakultak másként a diplomás értelmiség származási viszonyai, mint a középszintű képzettségű értelmiségi csoportoké. (Lásd a 303. oldalt).

Bár a források nem minden időpontban ölelik fel a felsőfokú tanintézetekben tanulók egészét, az teljes bizonyossággal megállapítható, hogy *a diplomás értelmiség – a századforduló idején és a századelőn – utánpótlását tekintve zártabb volt:* 1890-ben 54,85%-a, 1900-ban 62,6%-a, 1908-ban 51,5%-a, 1914-ben pedig 54,21%-a volt a hallgatóknak értelmiségi származású. Az értelmisegen belül is a diplomás értelmiségek adták saját utánpótlásuk egyharmadát, a köztisztviselők egyharmadát – az állami köztisztviselők túlsúlyával –, míg a magántisztviselők részesedése a diplomás értelmiség utánpótlásában jóval a középiskolákban képviselt arányuk alatt maradván, körülbelül egyhuzad volt. A gazdasági szektorokban alkalmazott magántisztviselők számának gyors növekedése – az 1890-es évektől – csak a háború előtti időszakban érezte hatását: az 1914-es tanévben a magántisztviselői származású hallgatók aránya a korábbiakhoz képest megduplázódva, 12,82%-ra emelkedett.

Ugyancsak *kisebbségi szerepet játszott a diplomás értelmiség utánpótlásában a közép- és kispolgárság:* míg a középiskolai tanulók több mint egynegyedét adták (a polgári iskolai tanulóknak pedig több mint egyharmadát ebben a periódusban), addig a felsőfokú tanintézetek hallgatóinak csupán egyharmadát – egyötödét. Bár a források kategóriái kevés támpontot nyújtanak, úgy véljük, hogy *a nemesi származású hallgatók aránya – a közép- és nagybirtokos származásúak nagyobb arányának megfelelően – a középiskolákban képviseltnek másfélszerese: 10–12% lehetett a dualizmus utolsó évtizedeiben.*

A középszintű képzettségű értelmiség társadalmi forrásainak módosulási folyamatában a századelőn megizmosodó egyik új tendencia – az altiszt, hivatalszolgálat, valamint munkás- és agrárproletár származásúak szerepének jelentkezése – a diplomás értelmiség utánpótlásában megkétszerezte a részét: a századfordulón alig 1–2%-a volt a hallgatóknak ilyen származású, csupán a dualizmus utolsó éveiben haladta meg arányuk az 5%-ot.

Azt, amit a nem diplomás értelmiség utánpótlása esetében kimutatni nem tudunk – *meghatározott értelmiségi pályákra* milyen arányban kerültek a különböző társadalmi rétegekből származó hallgatók – a források adatai lehetőségekkel élve, megtehetjük a diplomás értelmiség utánpótlása esetében,

⁵⁰ VKM 20. jelentése II. k. 245., 282. és 305.

MStÉ u. f. IX. 349.

MStÉ u. f. XVII. 404.

MStÉ u. f. XXIII. 290–292.

A felsőfokú tanintézetek hallgatói szülei társadalmi állása szerint az 1908/09-es tanévben^{5 1}

	Hittudományi hallgatók	Jog- hallgatók	Orvostan- hallgatók	Bölcsészet- hallgatók	Gyógyszerész- hallgatók	Műegyetemi hallgatók	Összesen
Földműves, gazda, kisbirtokos	33,6	7,0	6,5	9,3	5,2	3,1	11,0
Közép- és nagybirtokos	0,9	4,9	3,0	2,2	6,3	3,5	3,6
Kisiparos, kiskereskedő	17,6	18,7	30,6	19,2	19,0	27,9	21,3
Nagyiparos, nagykereskedő, gyáros	0,6	2,2	2,9	1,1	2,6	5,3	2,2
Tanár, tanító, lelkész	27,5	8,1	10,6	19,8	6,0	7,5	12,8
Orvos, gyógyszerész, ügyvéd, mérnök (diplomás)	3,1	6,7	11,8	5,1	14,9	8,0	7,0
Egyéb értelmiségi és magánzó	3,9	15,7	11,6	11,9	18,1	11,6	12,4
Állami tisztviselő	3,5	11,6	7,2	10,4	6,6	16,0	13,6
Törvényhatósági tisztviselő		2,5	1,4	1,5	1,7	2,2	
Községi tisztviselő		2,8	1,9	2,4	3,7	0,6	
Magántisztviselő	3,8	5,3	5,4	6,2	7,2	9,7	5,7
Katona	0,2	0,8	0,6	0,9	0,6	0,9	0,7
Házmaster és szolga	3,7	1,1	1,3	2,7	0,9	0,7	1,7
Egyéb foglalkozásúak	1,5	1,2	0,4	0,1	0,3	2,6	1,1
Nagykorú hallgatók	0,1	11,4	4,8	7,2	6,9	0,4	6,9
100% =	2138	6093	1964	1521	348	1349	13 413

lévén az egyes tanintézmények „pályaspecifikusak”, a jogtudományi képzés kivételével. A századelő teljesebb forrásanyagából az 1908/09-es tanévet választottuk ki. (Lásd a 305. oldalt).

A táblázatból már jól előtűnnek az átlagadatokkal még elfedett, az egyes értelmiségi hivatás-csoportok utánpótlásában érvényesülő sajátosságok: a lelkészpálya nemcsak a legnyitottabb volt a diplomás pályák közül, hanem itt alakultak ki az utánpótlás szempontjából leginkább a „dinasztikus” hagyományok is. A hittudományi hallgatók származás szerinti arányaiból nyilvánvalóvá válik, hogy a paraszti és szegényebb kispolgári rétegek számára is a lelkési pálya volt – a tanítói mellett – a leginkább elérhető társadalmi emelkedés. A közép- és nagybirtokos, valamint bérió családból származó hallgatók az átlagos arányuk felett törekedtek a jogász végzettséget kívánó pályákra (vagy politikai szereplésre), kevésbé felel meg viszont a róluk rajzolt hagyományos képnek az a tény, hogy a szabad értelmiségi pályákra készült több mint felük – még akkor sem, ha az adott kategória tőkés vállalkozókat is rejt magában.

A közép- és kispolgárság a századforduló utáni években a szabad értelmiségi pályák vonzásában élt – közülük került ki 1908-ban a joghallgatók 18,7%-a, az orvostanhallgatók 30,6%-a, a műegyetemi hallgatóknak pedig 27,9%-a. A nagypolgárság saját társadalmi helyzetének megfelelően a mérnöki diplomát adó műegyetemet és a szabad pályára jogosító orvostudományi képzést részesítette előnyben. A szabad pályás értelmiségi családból származó hallgatók aránya a hasonló jellegű pályákra előkészítő karokon volt a legmagasabb, ami családi hagyományok kiépülésére, a nagyfokú társadalomra nyitottság mellett ezeken a pályákon a tartósság mozzanatának kiterjedésére utal. A köztisztviselők adták a századelőn a joghallgatók – közép- és kispolgárság után – második legnagyobb csoportját. Míg azonban a közép- és kispolgári származású joghallgatók célja az ügyvédi pálya volt, a köztisztviselői származásúak szüleik foglalkozását tekintették céljuknak.⁵² A magántisztviselők „pályairányultsága” mutatja a legegyszerűsebb képet, de számukra is, döntő többségében, a szabad értelmiségi pálya jelentette a társadalmi emelkedés lépcsőjén a következő fokozatot. *A nagykorú hallgatók igen magas aránya – a hittudományi és műegyetemi karok kivételével – valamennyi felsőbb tanintézményben pedig a diplomás értelmiség társadalmi utánpótlásában a közép- és kispolgárság, valamint az anyagi viszonyaikban még lentebb álló társadalmi csoportok javára történt módosulás egyik, a századelőn találóan „diáknyomornak” nevezett következményét jelzi.*⁵³

A diplomás értelmiség utánpótlását adó főiskolai és egyetemi hallgatók vallási és nemzetiségi összetételeinek változásait jelző folyamatot mutatják az alábbi (307., 308. l.) táblázatok.

A nemzetiségi és vallási összetétel módosulási folyamata – a középszintű értelmiség utánpótlásához hasonlóan – a magyar nemzetiségű társadalmi rétegek térnyerését mutatja a diplomás értelmiség utánpótlásában is. Összefüggést látunk abban, hogy a hallgatók között a magyar anyanyelvűek aránynövekedése az 1890-es évektől annyival nagyobb a középiskolai tanulókénál, amennyivel nagyobb a zsidó hallgatók aránynövekedése. A szakonkénti felbontás – főként a román és szlovák nemzetiségű hallgatók szakonkénti igen erősen eltérő arányai – már azt is mutatják, hogy visszaszorulásuk a diplomás értelmiségi pályák utánpótlásában nem magyarázható csak az asszimiláció folyamatával, mögöttük a hivatalos hatalom- és társadalompolitika intézkedéseit is keresnünk kell. A zsidó vallású hallgatók hasonlóan nagy, de más jellegű aránytalanságait az egyes szakokon egyértelműen a polgári-kispolgári rétegek szabad értelmiségi pályákra való áramlásával magyarázhatjuk, de egyszerű számtani művelettel is bizonyítható (ti. a közvetlenül polgári foglalkozású családokból származó hallgatók együttes aránya az adott szakokon kb. egyharmadával kisebb, mint a zsidó vallásúak aránya), hogy *jelentős második (és harmadik) generációs zsidó diplomás értelmiségi csoportokkal számolhatunk a századelőn.*

*

⁵² Ez nemcsak a közép- és kispolgári családból származó hallgatók egyéb pályaválasztásának jellegéből következtethető. 1890-től 1910-ig az ügyvédi pályán a zsidó vallású ügyvédek száma 918-ról 3049-re, a más vallásúak együttes száma pedig 384-ről mindössze 3693-ra emelkedett – a köztisztviselők között pedig 4,5% volt a zsidó vallásúak aránya (1900-ban). MStK u. s. 64. k. 105+–206.+

⁵³ Ld.: *Bosnyák Béla* elemzését: A budapesti diáknyomor. Huszadik Század, 1912. II. k. 222–244.

*A felsőfokú tanintézetek hallgatóinak megoszlása
vallásuk és nemzetiségük szerint 1908/09-ben szakonként is^{5 4}*

	1870/71 ^a	1880/81 ^b	1890/91 ^c	1900/01	1908/09
Római katolikus	53,89	43,04	42,57	41,71	40,45
Görögkatolikus	2,39	6,41	5,19	5,04	4,70
Református	19,20	18,00	13,37	15,45	15,87
Ág. hitv. evang.	9,39	9,94	9,88	8,69	8,95
Görögkeleti	3,47	3,82	6,09	4,74	4,47
Unitárius	0,55	0,74	0,73	0,81	0,93
Izraelita	11,38	18,05	22,16	23,56	24,57
Felekezeten kívüli	–	–	–	–	0,04
Magyar	88,24	70,01	71,76	82,41	84,82
Német	4,33	10,17	7,49	6,67	5,35
Szlovák	1,83	3,54	3,48	2,14	1,95
Román	4,73	8,40	11,06	6,05	5,96
Rutén	0,34	5,08	1,36	0,53	0,20
Horvát	0,53	0,52	1,25	0,77	0,45
Szerb		2,28	3,59	1,10	0,89
Egyéb	–	–	–	0,32	0,36

^a A hittudományi intézetek hallgatói nélkül a vallási megoszlás;

a nemzetiségi megoszlás csak a jogakadémiák adatai alapján

^b Nemzetiségi megoszlás csak a jogakadémiák és hittani intézetek adatai alapján

^c Nemzetiségi megoszlás a budapesti tudományegyetem adatai nélkül

A magyar értelmiség a 19. század derekától a dualizmus utolsó évtizedéig hosszú utat járt be: nemcsak létszámában növekedett közel hatszorosára, nemcsak funkcionális szerkezetében módosult alapvetően s korszerűsödött szakmai összetételében, hanem a társadalomszerveződés technikájának minőségi váltásával megváltoztak szerveződésének feltételei, s megváltozott a társadalom különböző csoportjainak szerepe utánpótlásának biztosításában. Gyors létszámbővülésének megfelelően szükség-szerűen nyitott volt – „bővített újratermelését” az értelmiség képtelen volt saját testéből ellátni. A társadalom más rétegei számára kinyílt kapun pedig – gyérebb előzmények után – a századderéktől fokozatosan növekvő mértékben a polgári-kispolgári rétegek áramlottak be, a századfordulón már az első és második generációs polgári értelmiséggel együtt ők adták az értelmiség utánpótlásának döntő hányadát – a nemesi származásúak legfeljebb egytizedét. Sőt, a dualizmus utolsó évtizedében – bár alárendelt módon és mértékben – a kispolgárság legalsóbb rétegei, valamint a munkásság és agrárproletariátus is bekapcsolódott az értelmiséggé válás folyamatába.

Az értelmiség-történeti kutatások jelenlegi fázisában kevésbé válaszolható meg érdemlegesen, hogy az értelmiség társadalmi utánpótlásának alapvető módosulásában és jellegében milyen közvetlen

^{5 4} VKM 1. jelentése 182–183. p., 200–201. p. és 217.

VKM 11. jelentése 329. 332. 351. 362. és 370.

VKM 20. jelentése II. k. 243. 279–280. 303. 309. és 320–321.

MStÉ u. f. IX. 349.

MStÉ u. f. XVII. 400–404.

MStÉ u. f. XXIII. 289.

	Hittudományi hallgató*	Jog- hallgató	Orvostan- hallgató	Bölcsezet- hallgató	Gyógyszerész- hallgató	Műegyetemi hallgató
Római katolikus	41,68	41,9	28,0	48,7	37,6	41,2
Görögkatolikus	12,09	3,6	2,8	3,1	2,6	0,1
Református	23,70	16,4	9,1	19,1	14,7	9,3
Ág. hitv. evang.	11,46	7,7	8,5	12,0	5,7	9,4
Görögkeleti	9,60	3,9	4,6	1,8	4,6	2,4
Unitárius	0,58	1,1	0,6	1,6	0,9	0,6
Izraelita	0,18	25,4	46,3	13,7	33,9	36,9
Felekezeten kívüli	—	—	0,1	—	—	0,1
Magyar	64,50	90,7	83,7	86,8	90,0	89,8
Német	8,23	2,9	7,8	8,5	3,7	5,0
Szlovák	7,59	0,7	1,5	0,8	0,9	0,9
Román	18,07	4,2	5,1	2,2	2,6	1,1
Rutén	0,83	0,1	0,1	0,1	—	—
Horvát	0,64	0,2	0,1	0,2	—	1,8
Szerb	—	1,0	1,4	0,7	2,3	1,0
Egyéb	0,15	0,2	0,3	0,7	0,5	0,4

*A budapesti tudományegyetem hallgatói nélkül

szerepet játszott a gazdaság tőkés átalakulása, a társadalom átrétegződése, illetve a kormányzatok hatalom- és társadalompolitikai megfontolásából fakadó adminisztratív szabályozás. Többé-kevésbé ugyancsak fehér foltnak tekinthető, hogy a polgári-kispolgári rétegek beáramlása és túlsúlyra jutása hogyan módosította a rendi-feudális viszonyok között kialakult értelmiségi pályák és hivatáscsoportok társadalmi presztízsét, mentalitását, mint ahogy kérdéses, hogyan befolyásolta az egész értelmiség és egyes csoportjai politikai magatartását majdnem kizárólagos tisztviselői státuszuk. De nem ismerjük az értelmiségi foglalkozású csoportok tényleges vagyoni- és jövedelem szerinti differenciálódását sem, amely pedig a társadalomba való *differenciált betagozódásuk* egyik meghatározó tényezője volt.

Mindezen kérdések megválaszolása után ítélnél meg csak érdemben, hogy a dualizmus kori értelmiség társadalmi utánpótlási folyamatának főbb tendenciái és sajátosságai mennyiben, milyen áttételeken keresztül jelentették „mélystruktúráját” a századelőn válaszut elé került magyar értelmiség társadalmi-politikai-szellemi megosztottságának.